

A SAJÁT ÉS AZ IDEGEN

Hungarológia és kisebbségi tudományosság

BÁNYAI JÁNOS

Néhány évvel ezelőtt, az akkorra már csupán két tagköztársaságra szűkült (kis) Jugoszlávia diktatúrájának joggal nevezhető, háborús hatalmi viszonyai között elgondolkodtam azon, alkalomfüggően, persze, de hogyan is lehetne másként, hogy mit jelent a hungarológia kisebbségben, főként azon, érthető-e ezen egy sajátos tartalmú nemzetiségi (kisebbségi) magyarságtudomány, és hogy ennek milyen intézményes formái alakíthatók ki. Továbbá, hogy miként művelhető, meg hogy művelésének milyen tapasztalatai, esetleg hagyományai léteznek a Vajdaságban. Vagyis, hogy érdemes-e kisebbségként túlélni a múlt századvég balkáni történéseit, melyeknek akaratlanul is elszenvedője volt a vajdasági magyar közösség. Akkor, és talán nem is véletlenül szembesültem a saját és az idegen közötti külső és belső, de mindenképpen ambivalens, ezért kétségeket fakasztó feszültséggel, amely változatlanul meghatározója a kisebbségi léthelyzetnek, akár azt is mondhatom, e nem csupán hátrányos, tehát nem esélytelen – evidenciaként kezelhető ambivalenciája is ebből a kettősségből származtatható – léthelyzet meghatározó tartalma és kontextusa.

A saját és az idegen összetartozásának, kölcsönös függőségének rendkívül gazdag irodalma van, sokfelé ágazó teóriája. Erről én itt most nem kívánok szólni. Túl messzire vezetne akárcsak felsorolása is e teóriáknak. Csak annyit jegyzek meg, hogy a saját és az idegen összetartozásának fenomenológiai és hermeneutikai viszonyait dolgozta fel nemrégiben Losoncz Alpár az *Európa-dimenziók* (Újvidék, 2002) című könyvében, különös tekintettel a kisebbség, az európai kisebbségek helyzetére, és M. Merleau-Ponty nyomán állapította meg, hogy „Szüksége(m) van a másikra, hogy részese legyen(ek) a világ szer-

Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Magyar tudományosság külföldön elnöki bizottság alsóóri (Ausztria) kihelyezett ülésén 2003. június 19-én

teágazó összefüggéseinek, a világban való részesedés szempontjából elengedhetetlenül fontos a másik létezése. A másik, mint egy másik önmagam »már« itt van, amikor körülnézünk a világban, és elindulunk a világ ösvényein.” Ugyanott idézi is a francia fenomenológust, aki szerint „a párbeszéd tapasztalata, amely önmagam és a másik között alakul ki, közös földet hoz létre, az én gondolkodásom és a másik gondolkodása egy szövetet alkot, olyan közös cselekményt bontakoztat ki, amelynek egyikünk sem teremtője” (uo.). Ezek a teória szintjére emelt (ambivalens) feszültség- és összetartozás-tapasztalatok mélyen befolyásolják a kisebbségi léthelyzet, ezen belül a kisebbségi tudományosság feltételeinek és lehetőségeinek kialakulását, értelmezését és megértését. Az önmagam és a másik, a saját és az idegen viszonylatának megértése minden bizonnyal alapvető feltétele a kisebbségi létformák megőrzésének, a kisebbség megmaradásának, egyúttal a kisebbség „önalkotó tevékenységének”, az „etnikulturális választóvonalak” (Losonczi Alpár szavai) egyidejű fenntartásának és légiesztésének, az elkülönülő kisebbségi és többségi csoportok közötti különbségek megóvásának és kiegyenlítődéésének, ami semmiképpen sem vezethet a kisebbség felszámolásához, sokkal inkább tekinthető a kisebbségi történelmi és kulturális tapasztalatok világtapasztalatként való értelmezésének. Ennek a nem csupán elméleti gondolatnak a birtokában indulhatunk el (gondolom) a „világ ösvényein”, és létezhetünk a „közös földön”.

(*A különbözőségi státusról*) A vajdasági magyar – kisebbségi – tapasztalatokról beszélek, amelyek nem csak a többségi, mostanában alapvetően a szerb, korábban a horvát, a szlovén, a macedón kultúrák, világ- és létismeretek között születtek, és nem vagy csak nagyon ritkán voltak örömteli tapasztalatok, ám arról kezdetektől fogva tanúskodnak, hogy megszerzésük és tudatosításuk feltétele a különbözőségi fenntartása, a különbözőségi jegyeinek óvása és ápolása. A többség mindig erősebb, mert államalapítói jogjaiból következően a hatalmat képviseli, s céljai között nem is rejtetten ott szerepel, hogy a különbözőt önmaga meghosszabbításaként értse meg, ami nyilvánvalóan a különböző felszámolását jelenti, sajátosságainak törlését, jobbik esetben „csupán” elrejtését. Önmaga meghosszabbítását a fennhatósága alá tartozó különbözőben a hatalmi, tehát törvényhozó erővel rendelkező többség rendszerint agresszívan képviseli, mégpedig minden szinten, a mindennapi életben például az anyanyelven való ügyintézés lehetőségeinek kiiktatásával: a „beszélj államnyelven” parancsa ma már nem felirat a hivatalok bejáratán, de szívsósan él a hivatalnokok fejében; a kultúrában és a tudományban pedig a sajátosságok visszavonásával és hatásuk leszűkítésével.

De a különbözőségi számításba kell venni egy másik dimenzióját is. A különbözőségi őrzése a kisebbségi részéről önmaga megőrzésének, de egyben a hatalmi szóval felerősített kulturális agresszióval való szembenállás és ellen-

állás formája. E tiszteletre méltó törekvés a kultúrák közötti választóvonalak meghúzósa és megerősítése, ami nem ritkán a bezárkózás, máskor a provinciálisba való visszahúzóds és elrejtőzés alakját ölti magára, ami azonban az önmaga meghosszabbításának terveivel a különbözős önvédelmének falaiiba ütköző többségi agresszivitás „félgyőzelme”, hiszen ha nem sikerült önmaga képére formálni a kisebbséget és kultúráját, akkor a teljes asszimiláció helyett legalább a választóvonalak megerősítésével önköreibe zárta, ahol „önkötő tevékenysége” önmaga (provinciális) önisméltésévé silányul(hat). Ezért mondható, hogy a különbözős státusa a kisebbségi kultúrák megtartásának feltétele, de egyben ezen kultúrák veszélyhelyzete is, amennyiben – nem ritkán külső ösztönzésre, támogatásokkal és fenyegetésekkel – az alakulás és a változás képességének elvesztésében, az önvédelem nemes gesztusai nyomán a választóvonalak fenntartásával bezárkózásban, az érdeklődés egyirányúságában, a vidékiesség sorsként való megélésében, a változások következetes elkerülésében, gyakori önisméltés(ek)ben nyilvánul meg.

(Feltételezés) Példám a közelmúlt, a múlt század második felének egyik, talán önmagán is túlmutató tapasztalata, amely azt kívánja illusztrálni, miként alakulhatott ki, és milyen ellenállásokba ütközött a vajdasági magyar kisebbség „önkötő tevékenysége”. A hungarológiáról lesz szó, a kisebbségi (humán) tudományosság, egészen pontosan a kisebbségi magyarságtudomány értelmezésének és intézményi kereteinek karrierjéről a „történi történelemben”. Nem sikeres karriertörténet ez, bár voltak sikeres fejezetei, de talán éppen ezért kínál nélkülözhetetlen tapasztalatokat és szempontokat a különbözős státusának megértéséhez.

Néhány évvel ezelőtt egy, a külföldön magyart oktató vendégtanárok és lektorok részvételével Budapesten rendezett tanácskozás kísérletet tett „a hungarológia fogalmának újragondolására”. Akkoriban ez a feladat, tíz teljes évvel a rendszerváltozás után, több szempontból is igazán sürgetőnek látszott. Az akkori polémia a hungarológiáról, értelmezéséről és feladatairól mostanág sem jutott nyugvópontra, pedig fontos tanulmányok születtek e tárgykörben. De talán nem is nagy baj, hogy a hungarológiáról szóló vita továbbra is időszerű. Érdekes ezért odafigyelni a hungarológia fogalmának és intézményének vajdasági (ambivalens) karriertörténetére, ami akár a mostani hungarológia-viták „előtörténetének” is vehető. Az ún. „előzmények” ugyanis legtöbbször nem pusztán kezdeményezések, ötletek, jó, de teljesületlen elgondolások, hanem figyelmet érdemlő eredmények is, amelyekből a „hungarológia fejlesztéséhez” akár fontosnak is mondható tapasztalatok adódhatnak. Ezért, gondolom, érdemes odafigyelni a „hungarológia” külföldi, ha úgy tetszik, „határon túli” értelmezésére, ezen túl pedig akár az „ottani” – a „határon túli” (honnan

vegyük?) – remélhetőleg csak egyszerű, nem szándékos tájékozatlanságból(?) számon nem tartott, pusztán „kihagyott” teljesítményeire is.

Más szóval, egy rövid visszatekintés és kitekintés („határon túlra”) nem késleltetheti a hungarológia fogalmának sürgető újrafogalmazását, és a nem szűnő vitához is nyújthat valamennyi adalékot, sőt – némi túlzással – akár még jó tanácsadó is lehet.

(A „*kisebbségi hungarológia*” kezdetei a Vajdaságban) Amikor a „hungarológia” fogalmának „tartalma és terjedelme” nem állt még se határon innen, se határon túl minden gyanú felett, és kimondását is rendre elkerülték, a Vajdaságban – Szeli István tanúsága szerint (*Történi történelem*, 1981. A következő külön nem jelölt idézetek ebből a könyvből valók) – már 1954-ben felmerült, ha nem is a fogalom megnevezésével, de mindenképpen a fogalom „tartalmának és terjedelmének” leírásával egy egyetemi (akadémiai) szintű, a hungarológia illetékességének körébe tartozó feladatok elvégzésére alkalmas tudományos intézmény alapításának gondolata. Ilyen „fontos (magyarságtudományi?) kérdések” megnevezésével: „a magyarok, szerbek és horvátok viszonya a múltban; politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok századokon át; nyelvi és irodalmi érintkezések és kölcsönhatások; tanulmányok és cikkek bibliográfiája, amelyek ezt az érintkezést és kölcsönhatást dokumentálják; a forrásmunkák teljes jegyzékének kidolgozása és a források rövid ismertetése; a fordítói tevékenység (szerbhorvátból magyarra és magyarból szerbhorvát nyelvre) a múltban és ma...” Az akkori elgondolás szerint ehhez még irodalom- és művelődéstörténeti, valamint nyelvi („szótárak, nyelvtanok, kézikönyvek kidolgozása” idegen ajkúak számára is) kutatások tartoznának. Ebből az elgondolásból két szempont érdemel külön is figyelmet. Egyrészt az, hogy a hungarológiát nem osztja meg határon innenre és határon túlra, másrészt a kulturális önismeret útjait az idegen, a többségi felé is nyitva tartja, ezért hangsúlyozza a komparatistikai feladatokat. Tehát már a kisebbségi hungarológia irányában tett első lépések jelezték a saját és az idegen egyidejű összetartozását és feszültségét. Már első szinten a kultúrákötés és a párbeszéd gondolata vezérli az elfogadásra még aligha számító kezdeményezést. Jelzi egyúttal, hogy a hungarológia kisebbségben, de talán többségben sem lehet meg összehasonlító aspektusok nélkül. Akár úgy is általánosítható szempont ez utóbbi, hogy a hungarológia igazi beszédmódja és műfaja többségben és kisebbségben egyformán a kultúra egész területére kibővített komparatiztika.

Ezen elgondolás azonban csak késleltetve, a hatvanas évek végére ölthetett intézményes formát. 1967-ben készült el az 1968-ban alapított, majd a következő év elején már működő (újvidéki) Hungarológiai Intézet szervezete, amely a következő három sokfelé ágazó területen jelöli ki az intézet feladatait: nyelvészet, vagyis „a jugoszláviai magyar köznyelv problémáinak a tanulmá-

nyozása és megoldása”, „hungaricák begyűjtése”, valamint „a művészeti élet megnyilvánulásainak számbavétele” területein. E tervezetben közvetlenül nincs helye az oktatásnak, mert az intézet alapítását majd tíz évvel megelőzi az újvidéki Bölcsészettudományi Karon a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének létrehozása, amely az intézeti kutatások felvállalása mellett a posztgraduális képzés kialakításával az intézet káderállományát is biztosítja. Az intézet, alapítását követő első lépésként, igyekszik „felvenni a kapcsolatokat a hazai és külföldi rokon jellegű intézetekkel”, kapcsolatokat keres a „zadari, ljubljanei egyetemek munkatársaival”, „a zágrábi, belgrádi bibliográfiai intézetekkel”. Az alapításkor a kutatás „konkrét” témái is körvonalazódnak: „A nyelvészetből: tanulmányok Vajdaság, Szlavónia és Muravidék népnyelvi szókincsének, hang-, alak- és mondattanának köréből; vizsgálatok a jugoszláviai magyar irodalom nyelve és stilisztikája köréből; a nyelvi kölcsönhatás kérdéseinek kutatása vidékek és életkorok szerint; a szerb–magyar összehasonlító nyelvtan fonológiai részének és szintakszisának elkészítése; helynévkutatása, nyelvatlasz-munkálatok, személynévvizsgálatok, műszótár készítés stb. Az irodalomból: magyar vonatkozások a délszláv népek énekhagyományában; délszláv és magyar irodalomtörténeszek kapcsolattörténeti kérdésekkel foglalkozó munkáinak tanulmányozása és értékelése.” A művelődéstörténetből: „a szabadkai és becskereki színjátszás története; a magyar lapok és folyóiratok története; a magyar tudományos élet kiemelkedő alakjainak monografikus bemutatása; jugoszláviai magyar népmesék, színjátékszerű szokások stb.”

Az elkövetkező évtizedben, amíg a Hungarológiai Intézet önállóan működött, majd a következő évtizedben, amelyben a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékével egyesülve élt tovább, ezek a feladatok tovább konkretizálódtak mind újabb és újabb tudományos célok vállalásával, tudományos folyóirat, könyvek és könyvsorozatok kiadásával, nemzetközi tudományos tanácskozások szervezésével, terepi és levéltári kutatásokkal, további kapcsolatteremtésekkel... Egészen a század utolsó évtizedének kezdetéig, amikor az akkori Jugoszláviában a tudomány és az egyetemi oktatás rendszerváltozásnak álcázott nagyfokú központosítása folytán megszűnt az intézet önállósága, és a tanszékkel együtt élt tovább Hungarológia Szak néven, majd a neve is beolvadt a mai Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék nevébe, hogy egy-két év óta újra visszakapja, együtt a tanszékkel, a Hungarológia Szak nevet az újvidéki Bölcsészettudományi Karon, ami egyben a tudományos kutatás és az egyetemi oktatás autonómiájának legalább részleges (sokak által vitatott) visszaszerzését is jelenti, hiszen a mai Hungarológia Szak Újvidéken négy részlegből áll, úgymint a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékéből, a tudományos kutatás részlegeből, a Magyar Nyelvi Stúdiumközpontból, valamint a könyvtárból, amely mostanára már a Vajdaság legjelentősebb és leggazdagabb magyar

állományú könyvtárává fejlődött. A Hungarológiai Intézetével azonos a sorsa a Bölcsészkaron a szerb nyelvi intézetnek, a történettudományi intézetnek és a szlovakisztikainak is.

(*A kisebbségi hungarológia túlélési lehetőségei*) Itt tartunk most. A vajdasági (kisebbségi) hungarológia önálló intézményi formája beolvadt a vajdasági egyetemi szintű (magyar)tanárképzésbe, anélkül hogy a majd öt évtizeddel ezelőtt megfogalmazott, majd több mint harminc évvel ezelőtt felismert és vállalt feladatait egészében elvégezhette volna.

Nem panaszkodom, és katasztrófát sem hirdetek. A kisebbségi hungarológia feladatai továbbra is kéznél vannak. Teljesítésük üteme lassult le, ezzel együtt érlelődik, vagy érlelődhetne valamilyen új intézményesülés lehetősége és formája. Nem biztos azonban, hogy jó irányú érlelődés ez, még akkor sem, ha van, és nem is akármilyen (szellemi és anyagi) támogatottsága. Mert aligha bízható az a (kisebbségi) hungarológiai feladatkör, amelyet az egykori Hungarológiai Intézet, majd „jogutódja”, a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, aztán és ismét a Hungarológia Szak, valamint a keretében most formálódó nyelvi és kulturális stúdiumközpont felvállalt és sok szegmentumában teljesített is, egyetemen kívüli, ha mégannyira is jó szándékú „civil” szervezetekre. Lehet, hogy e szervezetek „irányítása” és „felügyelete” könnyebben megoldható, mint az önállósághoz szokott egyetemi tudományosságé, de nem biztos, hogy egyúttal gyümölcsözőbb is. Már csak azért sem, mert ezek az úgymond „nem kormányzati” tudományos vagy művelődési társaságok jellegűknél fogva nem rendelkezhetnek a sokasodó hungarológiai feladatok végzéséhez igazán nélkülözhetetlen hosszú távú tervezetekkel, fejlett, kiterjedt, vagyis nem csak egyirányú kapcsolatrendszerrel, sem tudományos tapasztalatokkal.

Ezért, gondolom, nem kellene megfélemlkezni arról, hogy az újvidéki Hungarológia Szak keretében a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék az egyetemi tanárképzés mellett még három, részben a Hungarológiai Intézettől örökölt, részben önállóan kialakított tudományterületen fejt ki, mellékesnek semmiképpen sem tekinthető hungarológiai tevékenységet: a tudományos kutatás, a nyelvoktatás és a hungarikák begyűjtésének területén. Ezeket itt most nem lehet részletezni, se hely, se idő nincs rá. De annyit érdemes megjegyezni, hogy a tanszéki tudományos kutatás irodalomtudományi, nyelvészeti, szótártudományi, folklorisztikai, népművészeti, művelődéstörténeti, sajtótörténeti, könyvtártudományi és bibliográfiai témákat ölel fel, hogy a tanszéki nyelvoktatás a magyar mint idegen nyelv oktatását, valamint a tanári pályára készülő, de nem magyarul tanuló diákok nyelvművelését foglalja magában, a hungarikák begyűjtése pedig a könyvtárfejlesztés mellett írói hagyatékok, dokumentumok és relikviai feldolgozását is jelenti. És hogy mindez eredmények is kísérik, bizonyítják a Hungarológiai Intézettől örökölt tudomány folyóirat, a *Hun-*

garológiai Közlemények új folyamának füzetei és a tanszék *Tanulmányok* című évkönyvének kötetei. Sajnos, ezeknek bemutatására, meghívás híján, mostanáig nem került sor, még azon a kormányzati támogatással megtartott prezentáción sem, amely a vajdasági magyar tudományosságot igyekezett néhány évvel ezelőtt ismertetni. Ez nem panasz, egyszerű ténymegállapítás. Aminthogy az is csupán tényközlés, hogy az Illyés Közalapítvány megértő támogatása nélkül a tanszéki kiadványok nem jelenhetnének meg, tudományos tanácskozásokat nem rendezhetnének, és a tanszéki könyvtárt sem fejleszthetnének az egyetemi szintű hungarológiai oktatás, a kisebbségi magyarságtudomány igényeinek megfelelően. Az Illyés Közalapítvány ez ideig szerencsére nem követi azt a máshol érvényesülő szempontot, hogy csak nem „állami”, csupán „civil”, sok esetben „amatőr” kezdeményezések élvezhetnek alapítványi támogatást. Az „állam”, minden kifelé irányuló deklaráció és nagyvilági gesztusokkal kísért fogadkozás ellenére, igencsak elhanyagolta a kisebbségi tudományosság támogatását.

(*Egy idézet és annak jelképe*) A tragikus sorsú Szabédi László szavait idézi Poszler György: „Nézetem szerint pedig vannak ügyek, melyek bukását úgyszólván túlélni sem érdemes. Számomra, magyar értelmiségi számára, ilyen a romániai magyar nemzeti kisebbség virulásának ügye” (*Kié ez a történelem?*, 2003). A saját és az idegen feszültségére, a komparatív módszerekre, a kultúraközi területeire irányuló kisebbségi hungarológia mint (nemzetiségi) magyarságtudomány elsorvasztását az önmaga meghosszabbítására törekvő többségi kultúrák irányából „túlélni sem érdemes”, még akkor sem, ha akarata ellenére, az elsorvasztást a többségi kultúra agresszivitása ellenében kifejlesztett önvédelmi mechanizmusok provinciát élesztő és vidékiességet fenntartó szellemi és anyagi támogatása hozza el.

(*A kisebbségi hungarológia esélyei*) „Mondanivalóm a magyar kultúra megőrzésének kérdésköréhez kapcsolódik” – ezekkel a szavakkal kezdte Szelei István az egykori Hungarológiai Intézet akkor „körülbelül egy évtizedes munkáját” összefoglaló hozzászólását a III. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásán. Én viszont hasonlóképpen zárom mondanivalómat. Vagyis annak a gondolatnak a jelzésével, hogy a határon túli hungarológia, a kisebbségi vagy nemzetiségi magyarságtudomány azonkívül, hogy valóban a (kisebbségi) magyar kultúra megőrzésének feladatát végzi, a „kisebbség virulásának ügyét” tartja fenn, közvetve és közvetlenül mást is felvállal. Leginkább azt a cseppet sem egyszerű feladatot, hogy a magyar kultúrát a más nyelvűek és más kulturális ismeretekkel rendelkezők számára is hozzáférhetővé, elérhetővé teszi. Ennek alapvető feltétele az, hogy a kisebbségi kultúra ne szigetelődjön el se az anyanemzet „művelődési eredményeitől és folyamataitól”, se az „államhatalmat gyakorló nemzet kultúrájától”. Hogy nyitott legyen, mert csak úgy lehet

képes, elnézést a túl erős kifejezésért, tudományos és kulturális missziójának teljesítésére. Ennek a misszióknak a jellegét az a Németh Lászlótól származó meggondolás határozza meg, miszerint a minőség a kisebbség esélye. Az értékteremtés a kisebbségi hungarológia imperativusa, és az úgymond nem kormányzatira való rájátszás valójában annak a hátrányos helyzetnek az erősítése, amiben az államhatalmat gyakorló politika a kisebbséget látni akarja: népviseletbe öltözött látványosságok és díszbemutatók szereplőjeként.

Ezzel szemben az értékteremtés veszedelmes vállalkozás, nem mindenkor irányítható és nem is könnyen kezelhető, kellemetlenkedésekre is képes, hiszen a szabadságelvű és a nyitott tudomány meg kultúra szószólója. A nemzetiségi magyarságtudomány esélyeit tehát az értékteremtés szakmai és technikai lehetőségeinek erősítésében, a kutatás és közlés autonómiájának biztosításában, a támogatás mondvacsinált feltételeinek visszavonásában, a sokirányú tudományos párbeszéd feltételeinek biztosításában és nem utolsósorban a hátrányos megkülönböztetés gyakorlatának visszavonásában látom. Egyúttal abban, hogy miként sikerül a saját és az idegen dialógust alapító feszültségét a kisebbségi humán tudományosság, az összehasonlítás, a kulturalköziség, a multikulturális tapasztalatok szerves részévé tenni.

(Befejező idézet) Kántor Lajos több szempontból is fontos Szabédi-monográfiájáról szólva emeli ki Poszler György már idézett frásában azt, hogy „Szabédi nem magyar nyelvű román sajtót akart, hanem romániai magyar sajtót. Nem a román baloldal magyar változatát akarta, de önelvű, romániai magyar baloldalt. Román szuverenitást akart, amiben a magyarság is egyenrangúként bennfoglaltatik. Nem román szupremáciát, amiből a magyarság kisebbségként kirekesztetik.” Pontosan végiggondolt rendje a kisebbségi létformáknak. Olyan sorskerék, amely Szabédit, aki erre rendezte be az életét, eltaposta: ha nincs így, túlélni sem érdemes. A lényege azonban abban van, nem győzöm elégszer hangsúlyozni, hogy mennyiben vagyunk képesek a saját és az idegen ambivalens viszonylatában a kulturális és etnikai választóvonalak fenntartásával, tehát a saját megőrzésével, belátni, hogy a másságok és a különbözőségek nem egyenlítődhetnek ki, de sor kerülhet a saját és az idegen közötti viszonylatok átrására az én gondolkodásom és a másik gondolkodása közös szövetére, amelynek „egyikünk sem teremtője”. Innen lehet elindulni a világ ösvényein a létezés, a kisebbségi létformák megértése felé. Ama „közös föld” felé, amelyről a francia filozófus gondolkodott. A kisebbség fennmaradásának feltétele, hogy valóban a „világ ösvényein” és a „közös földön” járó kisebbségként és ne változatlanul hátrányos helyzetben élő etnikai csoportként értsük meg. Hogy a vele „történi történelemnek” alakítója is lehessen. Ezen az ösvényen és földön derülhet ki, hogy a kisebbségi létezés nem feltétlenül isten csapása, bár nem biztos, hogy mindenkor érdemes túlélni.